

Bulletin Nr 4/06

December 2006

En julbulletin

Av Andreas Johansson, redaktör för Bulletinen
E-post: andreas.johansson@sh.se

Så börjar 2006 gå mot sitt slut och jul och nyår stundar. Med ett par dar kvar till dopparedan har jag nöjet att kunna leverera en ny Bulletin.

I det här numret kan ni genom Christopher Hanssons och Robert Larssons försorg ingående förkovra er i sovjetisk kameraproduktion. Ett område där säkert fler än jag hade en kunskapslucka att täppa igen. Jens Westlund beskriver spelet kring de centralasiatiska energitillgångarna – en fråga som är och kommer att vara aktuell för lång tid framöver. Magnus Ljunggren påminner om högtidighållandet av Dmitrij Lichatjovs med anledning av att denne skulle ha firat sin hundraårs födelsedag i år. Slutligen så ett boktips inför jul- och nyårshelgerna; Per-Arne Bodin har läst och recenserat Hélène Carrère d'Encausse bok om Katarina den stora i Ervin Rosenbergs översättning.

Med gott hopp om att 2007 ska få se fyra hela nummer av Bulletinen är manusstopp för nummer 1 2007 satt till 23 februari.

Å styrelsens vägnar vill jag tillönska alla Sällskapets medlemmar en riktigt God Jul och ett Gott Nytt År!

Hasselbladskij, plåtfelix och en svart snajper

En introduktion till sovjetiska kameror

text och foto:

Christopher Hansson,
Historiker med en sliten Zenit 11 med ett MIR 37 mm objektiv som favorit.
E-post: chrha844@student.liu.se

och

Robert L. Larsson
Statsvetare som håller sin Kiev 4 kär men mest använder en Zenit E vid fältarbete
E-mail: robert_l_larsson@hotmail.com

Även om kameraindustrin i Sovjetunionen till stora delar inspirerades av – det vill säga kopierade – kameror tillverkade i väst, präglas kameror tillverkade i Sovjetunionen, och idag Ryssland och Ukraina, ofta av särpräglade tekniska lösningar. Vissa är briljanta, andra rent ut sagt vansinniga, men lösningarna har alltid ett visst mått av charm. Denna artikel har för avsikt att nämna ett par av de sovjetiska kamerornas historia, charm och egenheter, men även lite om teknik för den som är fotointresserad.

Visserligen har kameraindustrin i före detta Sovjetunionen en lång historia, liksom i de flesta andra länder, men det var i och med andra världskrigets slutskede och Sovjetunio-

nens invasion av östra Europa som fotoindustrin i Sovjetunionen fick sitt verkliga uppsving. Stora delar av den tyska kameraindustrins maskinparker fraktades till exempel till Sovjetunionen som en del av det enorma krigsskadestånd som Tyskland ansågs vara skyldig. Till och med maskinoperatörer tillfångatogs och ”importerades till” Sovjetunionen. Inspirationen till nya kamerakonstruktioner kom dock även från Sverige.

Hasselblad blir Kiev 88

I och med återtåget från Berlin omorganiserades den än i dag aktiva fabriken *Zavod Arsenal* i Kiev, Ukraina till att tillverka fotografisk utrustning. Hit fraktades till exempel den tyska fabriken Contax, vilken gjort sig känd för att tillverka fotoutrustning av ypperlig kvalitet. De kameror som tidigare producerats i Tyskland döptes nu om till *Kiev* och tillverkades alltså till en början av tyska arbetare med tyska komponenter. Efter hand som sovjetiska arbetare inskolats på maskinerna blev kamerorna helsovjetiska produkter, dock med grunden i tysk ingenjörskonst. Contaxkopian tillverkades i flera olika modeller mellan 1947 och 1987, vilka endast var mindre variationer av den tyska förlagan.

Kiev Zavod Arsenal kopierade inte endast Contax, utan vände även sina blickar mot Sverige för inspiration. 1955 bestämdes till exempel att Kiev skulle tillverka en mellanformatskamera med mycket komplex mekanism. Man insåg snabbt att Göteborgs stolthet, den svenska kameran Hasselblad av modell 1600F, var ett lämpligt objekt. 1957 presenterades således en kopia av Hasselbladaren under namnet *Saljut*, men den döptes om under 1975 till Kiev 80 (senare Kiev 88). Kameran är en direkt kopia av Hasselblad 1600F även om kvaliteten på den ryska produkten ligger långt efter dess svenska förlaga. De grova detaljerna i mekanismen gör till exempel att frammatningsmekanismen inte löper lika mjukt som på en äkta ”bladare”. Faktum är att mekaniken på Kiev 88 är så pass grovhuggen att det är mycket lätt att höra skillnaden på en äkta Hasselbladare och en så kallad ”Hasselbladskij”, som samlare gärna kallar 88:an.

Kiev 88:an kallas ofta av samlare för Hasselbladskij, men trots att kvalitén inte kan mäta sig med originalet Hasselblad 1600 har detta exemplar, vilken tillverkades 1989, symbolen ”Kvalitetsprodukt från Sovjetunionen”, en symbol som sattes på särskilt ”välbyggda” exportprodukter.

Ett ytterligare problem med 88:an är att metallen i kamerahuset är blank. Metallen reflekterar inkommande ljus och orsakar konstiga ljusfenomen på filmen. Man kan lätt förledas att tro att Kiev 88 och Hasselblad skall ha utbytbara delar och tillbehör med varandra, till exempel optik och filmbakstycken men så är inte fallet. Ingenjörerna i öst modifierade bajonettinfästningen till kamerans optik samt bajonetten till filmbakstyckena. Det enda tillbehöret som är utbytbart är således den schaktsökare som monteras på mattskivan.

Kiev 88:ans ljusmätare, fungerade relativt väl, sin något udda batteristandard till trots, och eftersom den var billig var det många Hasselbladsägare med ansträngd budget som hade en Kiev-ljusmätare på sin Hasselbladare.

Hyllning till Järn-Felix

Felix Dzerjinskij som gjorde sig känd under namnet ”Järn-Felix” under sin karriär inom den hemliga polisen förärades efter sin död med en egen kamerafabrik. Det stora optikfabrikskomplexet som byggdes upp i Charkov, till en början som en arbetarkommun för barn, döptes till Dzerjinskij och följaktligen fick kamerorna som tillverkades där namnet *Fed*, efter Järn-Felix’ initialer. Kameran är

dock inte speciellt robust, så plåtfelix är en bättre benämning i detta fall.

Grunden till Dzerjinskijfabrikens kameras tillverkning var ingalunda Contax eller Hasselblad, utan 30-talets tyska Leicakameror. Den mest klassiska produkten blev kameran Fed 1. Kopian var mycket välgjord och skiljde sig endast från originalet på ytterst få punkter.

Genom att kopiera Leican vann den sovjetiska kameraindustrin sin absolut största tillgång – Leicas slutare. Slutaren är en tygridåslutare som har använts i ett stort antal olika sovjetiska (och idag ryska kameramärken). Bland dessa märks; Fed, Zorkij, Leningrad, Zarja och Zenit. Till och med de Zenitkameror som tillverkas än idag har en slutare som baseras på den slutare som kopierades av Leica under 30-talets första år. Denna berömda slutare är en relativt enkel konstruktion, men den är mycket driftsäker och enkel att reparera.

I dag har kreativa entreprenörer i Ryssland börjat modifiera Fed 1:or till att bli mer säljbara ”Leicor”. I praktiken innebär det att ryska beteckningar slipas bort och Leicas symboler präglas på kameran. En Leica i gott skick säljs för omkring 10 gånger mer än en motsvarande Fed, ett faktum som lockar till detta falsarium.

FED 3:an "Plätfelix" lider av flera klassiska egenheter, t.ex. att man inte kan ändra slutartid om inte slutaren redan är spänd.

KMZ och Zenit

Teknologin kring Leicaslutaren vandrade från FED-fabriken till fabriken *Krasnogorskij Mechnitjeskij Zavod*, populärt kallad för KMZ. Efterfrågan på kameror var stor åren efter andra världskriget och 1948 fick fabriken i uppgift att massproducera mätsökarkameran Zorkij. Kameran fick sedermera namnet KMZ-Zorkij men det dröjde inte länge innan ingenjörerna modifierat kameran (genom att sätta in spegel och prisma i kameran). När de väl gjorde det lade de även grunden till det populära kameramärket Zenit och dess första spegelreflexkamera. Konstruktionen var en succé och Zenit-kameror tillverkas än idag vid KMZ. Enligt många är dessa pjäser de mest prisvärda och användbara kameror som östblocket producerat.

Tekniska kullerbyttor

Inom många tekniska områden distanserade sig Sovjetunionen från Väst. Även inom fotografins värld kan detta distanserande skönjas och frågan har alltid varit om det, liksom inom militärindustrin, var resultatet av ett medvetet politiskt ställningstagande, eller om det ”bara blev så”. Ett par exempel kan nämnas.

Ett av dessa områden är inom optiken. Det finns som regel en del internationella standardmått på brännvidder som optiktillverkarna håller sig till. Då det gäller småbildsfilmen, dvs. 135-formatet, är till exempel normala brännvidder 28mm för vidvinkel och 35mm eller 50mm för normaloptik. I Sovjet hade objektiven brännvidder på 29, 37 och 58mm istället.

Ett annat område där Sovjetunionen använde en alldeles egen standard var enheten med vilken man mäter filmens känslighet, det vill säga dess förmåga att uppsnappa ljus. Bland dessa enheter märks ASA, en amerikansk standard numera omdöpt till ISO vilket är en internationell standard, samt DIN, en numera avsmnad tysk standard. I Sovjet mättes den naturligtvis i GOST (*GOsudarstvennij STandard*/statlig standard). Enheten GOST motsvarar nästan ISO, men inte fullt ut. 1 ISO

= 0,9 GOST, och härav följer att 100 ISO vilket är en vanlig känslighet på film ger 90 GOST (alternativt. 21 DIN), 200 ISO ger 180 GOST (24 DIN) etcetera. För en västfotograf som ville använda sovjetisk film blev det än krångligare eftersom sovjetisk film såldes i känsligheten 65 GOST (ungefärliga 72 ISO), 130 GOST (ungefär 140 ISO), jämfört med 100, 200, 400 ISO. Förr var ju detta ett icke-problem eftersom det inte var så vanligt med cross-over av detta slag. Idag behöver det inte heller vara ett problem om man använder en klassisk rysk ljusmätare av modell *Sverdlovsk 4* eller möjligen *Leningrad 2*) eftersom de inte var speciellt exakta och skillnaden GOST/ISO låg inom ljusmätarens felmarginal. Den late kan dock använda sig av DIN-skalan, eftersom ryska ljusmätare tack vare DDR-kopplingen oftast även var uppmärkta i DIN (som även finns noterat på filmkassetten).

GOST-Perestrojka

Gorbatjovs perestrojka nådde i sin egen form även kameraindustrin under det sena 80-talet. Då skedde en teknisk revolution av episka proportioner när GOST-enheten omjusterades till att motsvara ISO. Man bör alltså veta om den kamera som man äger använder ”nya GOST” eller ”gamla GOST” om man vill ha exakt exponering. Antingen kan kamerans tillverkningsår ge en ledtråd eller de fasta inställningsvärdena på ljusmätaren. Finns fasta hållpunkter på mätaren för 65 och 130 GOST är det ”gamla GOST” den är graderad i medan det är ”nya GOST” om mätaren har hållpunkter på 100 och 200 GOST.

Ingen regel utan undantag och det finns kameror med ”gamla GOST” som är tillverkade senare än kameror med ”nya GOST”. En förklaring är att kamerorna är tillverkade vid olika fabriker i Sovjetunionen och att GOST-reformen inte slog igenom samtidigt över hela unionen eller, mer troligt, fabrikererna var tvungna att använda de delar som var präglade med ”gamla GOST” innan de fick använda delarna präglade med ”nya GOST”.

Den ryske prickskytten

Få kameror har ett så distinkt utseende och har så många myter kopplade till sig som *Zenit Fotosnapper*, bland kännare av rysk fotoutrustning allmänt kallad ”Snajpern”. I grunden är det en helt vanlig systemkamera för 135-film med ett fast 300 mm objektiv som kan när det är fastsatt på kameran monteras på en anordning som liknar en gevärskolv. Det finns en avtryckare på kolven och denna är genom en sinnrik konstruktion kopplad till kamerans slutare. Bilden tas med andra ord genom att krama av avtryckaren på gevärskolvens pistolgrepp.

Zenit 12S ”Fotosnapper” syns här med ett TAIR 300 mm-objektiv monterat på kameran. Notera axelstödet som är ämnat till fotografi vid dåliga ljusförhållanden.

Kameran röner viss uppmärksamhet då den används offentligt. Som kuriositet kan nämnas att många Zenit-samlare i ett stort land i väst uttryckt rädsla för att använda Snajpern eftersom de tror att fredliga intentioner kan mötas med oproportionerlig kraftinsats från styrkemyndigheterna. Man kan därför fråga sig om denna anordning fyller någon som helst funktion som gör det värt att ta risken? Tanken bakom utrustningen är dock inte så dum som den till en början verkar vara. Känt är att ju längre brännvidd man har på sitt objektiv, desto större blir risken för skakningsoskärpan. För att avhjälpa detta problem skall en kort slutartid användas. För att fotografera med ett 300 mm objektiv kan i regel bilder utan skak-

ningsoskärpa endast fås om man fotograferar med tider på 1/500 sekund eller snabbare (möjligtvis 1/250 sekund om man är stadig på handen). Detta förhållande är synnerligen opraktiskt på en kamera som på grund av dess tygridåslutare (den Leica-slutare från 30-talet som nämnts ovan) är begränsad till 1/500 sekund som den snabbaste slutartiden. Alltså skulle endast en slutartid kunna användas såvida inte kameran står på ett stativ. Dessutom gäller att om slutartiderna är begränsade blir även bländartalen begränsade, vilket leder till att fotografen inte kan använda kameran i alla ljussituationer han önskar eller inte kan erå de fotografiska effekter som eftersträvas i termer av skärpedjup.

Den gevärskolvsluknande anordningen blev lösningen. Beroende på hur erfaren gevärsskytt du är kommer du att tjäna två till tre bländarsteg med hjälp av gevärskolvens axelstöd (dvs. som ett modernt objektiv med bildstabilisator för 10 000kr) och kommer därför att få större valfrihet att välja mellan bländare och tider. I dagens samhälle där den svenska ungdomen inte får genomföra sin värnplikt och inte lär sig att hantera ett gevär lär denna metod att nå skarpa bilder vara mer till skada än nytta.

Vissa myter är förknippade med Snajpern. Av dessa myter förtjänar två att nämnas. Den ena myten är skapad av oseriösa försäljare som huserar i gula tidningen eller på internetannonser. Det hävdas ofta i annonser för Snajpern att denna kamera var tillverkad enkom för KGB och gränstrupperna. Försäljare refererar ofta till berättelser av James-Bond-karaktär för att öka Snajperns status.. Kameran förklaras vara sällsynt och priset sätts därefter. Detta är ren rappakalja. Kameran är varken sällsynt eller tillverkad enkom för KGB och alla vet att den kamera/prickskyttegevär med axelstöd som James Bond använder i t.ex. ”Tid för hämd” är baserad på en Hasselbladare.

En nytillverkad Snajper – tillverkning pågår än idag i två olika modeller – med optik (normal och tele), filter, kameraväska och diverse tillbehör kostar ungefär 200USD. Det är inte omöjligt att någon Snajper i specialutförande använts av KGB, men i sitt grundutfö-

rande riktar den sig till den avancerade amatören för att fotografera djur och sport.

Enligt en annan populär myt var Chrusjtjov ägare till en tidig variant av Snajpern. Han var mycket förtjust i kameran och när den gick sönder vände han sig till fabriken för att få den lagad eller ersatt. Nu lät detta sig inte göras då tillverkningen hade lagts ned. Chrusjtjov avancerade senare till generalsekreterare och produktionen av Snajpern återupptogs, enligt ryktet på dennes order eller på eget initiativ. Kopplingen är långsökt och helt obelagd.

Rysk kvalitet av klassiskt snitt

Kvaliteten på de sovjetiska, och idag ryska och ukrainska kamerorna, är skiftande från undermåliga till välbygda. Visst samband fanns förr mellan kvaliteten och hur väl fabriken kunde uppfylla planmålet. Beskrivningar finns över hur arbetarna i tider då fabriken låg efter i sin planlagda tillverkning spikade i skruvar och den enda kvalitetskontrollen gick ut på att skaka kameran för att se om någon del var lös. Det är säkerligen överdrivet, men visar ändå hur produkterna stressades igenom. Generellt kan sägas att de produkter som var menade till export håller en högre kvalitet än de produkter som ämnades för den inre marknaden. Idag råder i vissa fall stora produktionsproblem i Ukraina. Kiev-fabriken har en otroligt hög felprocent på sin lågbudgetkameralinje. Kvalitetskontrollen för de billiga kamerorna är i princip obefintlig och har varit det sedan imperiets fall.

Det finns dock förtjänster med öststatskamerorna. Den optik som levereras med ryska kameror är ofta av god klass, ljusstark och skarp för sin prisnivå. Köper man en ny kamera från butik är det dock att rekommendera att spara kamerans *passport* (kameran har faktiskt identitetshandlingar från fabrik med serienummer på kamerahus och optik pryddligt handtextade, samt flera stämplor för att verifiera dokumentet) under hela garantitiden.

Kamerorna är alltså fortfarande i princip byggda av lånad teknologi från 30-talet och har en mekanik som är robust men pålitlig i sin enkelhet. Den kan repareras av gemene

man med viss vana vid finmekaniskt arbete. Liksom ägaren till en VAZ-Lada har med sig en justersläggga när han är ute och åker – har en Fed-ägare med sig skruvmejsel om en ”fält-reparation” skulle visa sig nödvändig. Kamerorna är vidare på grund av sin tekniska belägenhet även batterioberoende vilket betyder att de fungerar i alla klimat. En kall vinterdag i trakten av Novosibirsk ger en modern digital-kamera snabbt upp och fotografen suktar snart efter en Zenit 11. Zenits modeller från 90-talets mitt och framåt skall man dock akta sig för eftersom kåpor och bottenplattor då började tillverkas av plast. Zenit-kameror med metallkåpor, tex. B, E, EM, ET, 11, 12, är som nämnts robusta och möter du en våldsman har du kameravärldens T-72:a som skydd.

Även om Zenit och många av de övriga sovjetiska kamerorna är byggda som stridsvagnar finns dock en del förhållningsregler och det finns saker man aldrig får göra med sin kamera.

I många instruktionsböcker står det till exempel att man måste spänna slutaren innan man ändrar slutartid. Instruktionsböckerna, i den mån de levereras med begagnade kameror, är skrivna på ryska varför många har missat denna viktiga förhållningsregel till sin kamera. Många är de kameror som har kastats som skröp efter att slutaren havererat genom ett felaktigt handhavande av fotografen. Regeln gäller framförallt FED, Kiev och Zorkij men även Zarja och en del andra öststatskameror.

Anledningen är slutarens konstruktion. Oavsett vilken slutartid som valts färdas slutargardinerna förbi filmplanet med samma hastighet. Slutarhastigheten förändras istället genom att man ändrar det inbördes avståndet mellan slutargardinerna, med andra ord. den ljusspalt som belyser filmen. För slutartiden 1/500 sekund är ljusspalten blott 2.5 mm bred medan den är 40 mm bred för 1/30 sekund. Genom att flytta en mekanisk spärr på den trumma som slutargardinerna lindas upp på när slutaren spänns förändras denna spaltbredd. Flyttas den mekaniska spärren innan slutaren är spänd kan man därför skada synkroniseringen. Dessutom är det så att trum-

man som slutargardinen lindas upp på inte roterar fulla 360 grader när slutaren spänns. Ovan nämnda kameror har slutartiderna graverade på kamerans kåpa och en indikatormarkering ingraverad på slutartidsratten. På grund av att slutartrumman inte roterar ett fullt varv när slutaren spänns kommer indikatorn således att markera olika slutartider för spänd respektive ospänd slutare.

Ut och fynda

Sovjetiska kameror har alltså på grund av, eller snarast tack vare, sin konstruktion en viss egen charm – en charm som kräver en viss öppenhet i betydelsen flexibel inställning till kamerans egenheter, samt ett visst mått av kunskap om manuell fotografering för att komma till sin rätt. Bästa ställen att köpa sig ett exemplar av en sovjetisk kamera är pantbanker och loppmarknader i forna Sovjetunionen. Turistbutiker i Moskva, Prag eller Berlin är emellertid dyra alternativ. Vill du bejaka ditt inre retro-spöke och stå emot digitala irläror? Vill du ha en kamera som är såväl EMP-säkrad som klarar en vintersemester i Norilsk – ja då finns det bara en väg framåt – köp en sovjetisk kamera!

För vidare läsning:

Princelle, Jean Loup, [The Authentic Guide to Russian and Soviet Cameras](#), Le reve ed., 2004.

[Tigers lair](http://www.tomtiger.net/): <http://www.tomtiger.net/>

[Alfred's camera page](#):

<http://cameras.alfredklomp.com/index.htm>

[Zenit/Krasnogorskij Mehanitjeskij Zavod](#),

<http://www.zenitcamera.com/>

[Zenit Camera Group](#) (diskussionsforum):

<http://tech.groups.yahoo.com/group/Zenitcamera/>

Det stora spelet i

Centralasien

av Jens Westlund

Statsvetare, praktiserar på UD:s enhet för Östeuropa och Centralasien

E-post: jens.westlund@telia.com

Priset på olja och gas har medfört att Centralasiens enorma energiresurser har blivit en dragkamp mellan ”väst och öst”, där väst symboliserar USA och de västorienterade/allierade Azerbajdzjan, Afghanistan, Pakistan och Indien och öst Ryssland, Kina och Iran. Med öst i denna bemärkelse menas inte kommunism, utan en politik mot USA:s intressen i regionen. Artikeln fokuserar på relationen mellan Turkmenistan, USA, Ryssland och Kina, men behandlar flertalet av regionens aktörer, för att visa det politiska kalejdoskopiska tillstånd som präglar både förhållandena och möjligheterna.¹

Det rekordhöga världsmarknadspriset på olja och gas har medfört att den energirika före detta sovjetrepubliken Turkmenistan efter 1990-talets storslagna och visionära olje- och gasprojekt på nytt har hamnat i det storpolitiska blickfånget i spelet om inflytandet över Centralasiens och Kaspiska havets, vilket betyder Turkmenistans, Kazakstans och Uzbekistans, enorma energiresurser². Vid tiden

för upplösningen av Sovjetunionen uppmärksammades särskilt Turkmenistans geopolitiska läge av USA som ville säkra världsmarknaden på fossilt bränsle genom att diversifiera exportledningarna bort från rykt territorium och monopolställning. USA:s möjlighet att etablera inflytande i regionen hindrades dock av den radikalislamistiska talibanregimen i Afghanistan, det frostiga förhållandet mellan Pakistan och Indien, gränsdragningstvister i Kaspiska havet mellan Azerbajdzjan och Iran, och framför allt den excentriske turkmeniske presidenten Saparmurat Nijazovs oförmåga till regionalt samarbete.

Nu, tio år senare, har den politiska kartan ritats om och det är de energitörstande jättarna Europeiska Unionen (EU), Ryssland, Iran, Pakistan, Indien och Kina som vänt sig till Centralasien för att säkra sina energibehov och intressen i regionen. I denna återupprepning av ”The Great Game” består huvudaktörerna av USA, Ryssland och Kina, vilka strävar efter politiskt inflytande och kontroll över hur olje- och gasledningarna skall dras geografiskt. Flera analytiker på området anser att efterfrågan på olja och gas har lett till att ett nytt kallt krig håller på att utvecklas i regionen med tydliga lojaliteter, där det militära maktmedlet hamnat i skuggan av det ekonomiska. Medan Ryssland motverkar nya förbindelser och Kina traktar efter att energiflödet går österut, försöker USA genom investeringar och löften om tillgång till en västlig marknad få Kazakstan, Turkmenistan och det västfientliga Uzbekistan att vända Ryssland ryggen. Istället skulle de då satsa på en energi och ekonomisk integrering väster- och söderut mot sina historiska handelsvägar i de USA-allierade Azer-

¹ Siffror inom parentes i texten hänvisar till kartan över de centralasiatiska olje- och gasledningars sträckningar på s. 11.

² Kaspiska havet har ett av världens största ännu inte helt exploaterade olje- och gasresurser. Regionen, särskilt Turkmenistan och Uzbekistan, lider av kapacitets

brist. Fler exportleder och investeringar krävs för att kunna utnyttja ländernas fulla kapacitet. Problemet är att investeringsklimatet är ytterst osäker.

bajdzjan, Afghanistan, Pakistan och Indien.

USA, uppbackad främst av Europeiska utvecklingsbanken (EBRD), stödjer Turkmenistans försök att etablera en gasledning till Indien (1) genom Afghanistan och Pakistan³, samt anlägga en olje- och gasledning västerut (5 och 6) under Kaspiska havet till Baku i Azerbajdzjan⁴. Detta för att komma förbi Ryssland och USA:s fiende nummer ett, Iran, som vill öka sitt inflytande i regionen. Att ha ett för nära samarbete med den internationellt hårt kritiserade turkmenske presidenten på livstid, Nijazov, undviker George W. Bush. PR-mässigt vore det en katastrof. Kontakterna skjuts allt mer över på ett energikrävande EU som vill öppna för en dialog⁵. Istället koncen-

trerar sig Bushadministrationen på att stabilisera Afghanistan och integrera Pakistans och Indiens ekonomier och energibehov i en gemensam politisk lösning. USA lyckades däremot tidigt få det västorienterade Georgien och det oljerika och strategiska viktiga Azerbajdzjan på den västra sidan av Kaspiska havet på sin sida och i juni 2005 kunde den första oljeledningen Baku-Tblisi-Ceyhan, BTC, från Kaspiska havet öppnas och därmed kringgå ryskt territorium. Dock kvarstår en för USA prioriterad politisk utmaning; att närma sig och frigöra Kazakstan från Rysslands monopolställning genom att förorda en oljeledning under Kaspiska havet⁶ (5) från Aktau till

³ Två förslag finns: En gasledning som går från Turkmenistan via Afghanistan till Pakistan, TAP (1 på kartan), med eventuell förlängning till Indien, och en oljeledning (Central Asia Oil Pipeline, CAOP) som går direkt från Turkmenistan ner till en djuphamnen Gwader i Arabiska havet (2 på kartan). Vad som är mycket intressant är att Kazakstan och Uzbekistan tecknat ett Memorandum of Understanding (MoU) om att få ansluta sig. Det visar att det finns idéer om ett vidare och utvecklat samarbete staterna emellan, vilket är sällsynt i dessa sammanhang. Afghanistan har nyligen funnit betydande gasreserver vilket gynnar konstruktionen av TAP.

⁴ Gasledningen (Trans Caspian Gas Pipeline, TCGP) är tänkt att gå från den turkmenska hamnstaden Türkmenbasy till Baku i Azerbajdzjan och skall sammanlänkas med South Caucasus Pipeline (SCP), sträckan Baku-Tblisi-Erzurum, som i sin tur länkas samman med de långt framskridna EU-planerna att förlägga den så kallade Nabucco ledningen i Turkiet genom Europa till Österrike.

⁵ EU, med Tyskland i spetsen, har klivit in på energiscenen med en "Caspian energy agenda" och ett under första halvåret 2007 storsatsat tyskt ordförandeskap på just Centralasien och energi genom biståndsinstrumentet European Neighbourhood and Partnership Instrument (ENPI). Den tyske

utrikesministern Frank-Walter Steinmeier är nyligen hemkommen efter en resa i Centralasien där han bland annat besökt Nijazov för att förhöra sig om en presumtiv TCGP gasledning, vilket föll väl med nyheten om det nya "super-giant" gasfyndigheterna. Enligt turkmenska myndigheter uppgår fyndet till sagolika 7 triljoner kubikmeter gas, vilket verkligen – om det stämmer – kraftigt ökar intresset för ett samarbete. EU är på väg att bli en stark aktör om Kaspiska havets och Centralasiens olje- och gasresurser. Sedan 2004 är EU:s Baku Initiative etablerat (samarbetet inkluderar energi-, transport- och handel, förkortas INOGATE respektive TRACECA) med de litorala staterna till Kaspiska- och Svarta haven inkluderande Azerbajdzjan, Kazakstan, Georgien, Moldavien, Turkiet och Ukraina samt grannstaterna Armenien, Tadjikistan, Kirgizistan, Vitryssland och Uzbekistan. I oktober 2006 utsågs Pierre Morel till EU:s speciella sändebud för Centralasien och han har sedan dess fört ett intensivt arbete med att etablera en nära kontakt med statscheferna för att bland annat skapa en energidialog om handel och transport. För EU:s del kvarstår dock att förena sig i en enad energidialog.

⁶ Aktau – Baku, den så kallade Trans Caspian Oil Pipeline (TCOP) är tänkt att länkas ihop med BTC ledningen. Nu fraktas en liten del av oljan via oljetankfartyg över Kaspiska havet till Baku.

Baku⁷, för att kunna anslutas till BTC-ledningen. I nuläget synes den möjligheten vara avlägsen. Ryssland motsätter sig ännu en oljeledning som slinker förbi deras territorium, varför de påpassligt vurmat för miljön och hänvisat till de pågående gränstvisterna i Kaspiska havet.

Ryssland har efter 11 september 2001 fått se sitt ledarskap och politiska inflytande i Centralasien utmanas av USA som försöker västorientera de centralasiatiska ledarna långt in i den ryska intressesfären⁸. Att kontrollera Centralasiens naturresurser och bromsa USA:s framfart i regionen har utan tvekan blivit ett av Rysslands och Vladimir Putins viktigaste utrikespolitiska uppdrag. Efter att samarbetet i Oberoende staters samvälde (OSS) börjat gå trögt försöker Ryssland klä in sin uttalade intressesfär i nya militära, ekonomiska och politiska samarbetsformer. Främst sker det inom ramen för Collective Security Treaty Organization (CSTO)⁹, Eurasec (EEC)¹⁰ och det allt

mer inflytelserika Shanghai Cooperation Organization (SCO)¹¹, där Ryssland och Kina styr agendan med fokusering på säkerhetsfrågor och kampen mot terrorismen. Under senaste året har även energibehov diskuterats som en gemensam fråga.

I oktober 2005 såg SCO till, med starkt stöd av Ryssland, att USA blev tvunget att lämna sin militärbas Khanabad i Uzbekistan efter att häftigt ha kritiserat Islam Karimov för massakern den 13 maj i Andisjan. Ryssland var inte sena att fylla tomrummet efter USA och tog Islam Karimovs brutala regim under sina vingar med långtgående ekonomiska och militärstrategiska avtal. Rysslands strategi att stänga ute USA från Centralasien stärktes ytterligare efter Putins högtidligt deklarerade ”strategiska handels- energi- och säkerhetsavtal” med Uzbekistan, Kazakstan och Turkmenistan under vintern och våren år 2006. Hur pass efterlevda dessa strategiska avtal kommer att bli sig är för tidigt att säga något om med bakgrund av aktörernas karaktärsdrag.

De centralasiatiska ledarna strävar efter att i största möjliga mån balansera Rysslands och USA:s intressen vid den för stunden bäst gynnade utgången. Efter framgången med att stänga USA:s militärbas i Uzbekistan satte Putin i april 2006 den oerfarne kirgiziska presidenten Kurmanbek Bakijev under stark press. Om Bakijev förmäddes att välja ”rätt” sida, och därmed säga upp det inkomstbringande avtalet med den enda kvarvarande amerikanska militärbasen i Centralasien utanför

⁷ För att påskynda samarbetat togs den azerbajdzjanske presidenten Ilham Alijev emot av George W. Bush i Vita huset både i april och september 2006, vilket är en tydlig signal var Alijev står hos Bush. Vicepresident Dick Cheney besökte därpå den kazakiske presidenten Nursan Nazarbajev i april 2006 varefter de kazakiske och azerbajdzjanske presidenterna möttes i Baku i maj 2006 för bilaterala energisamtal.

⁸ Efter 11 september fick USA främst med Ryssland, Uzbekistan, Kazakstan, Kirgizistan, Afghanistan, Pakistan, Indien och Kina i kriget mot den internationella terrorismen och fick därmed tillfälligtvis upprätta militära baser i området. Dock har USA:s kamp mött motgångar i flertalet av länderna p.g.a. ambitionen om demokratisering.

⁹ Medlemmar är Ryssland, Kazakstan, Kirgizistan, Tadzjikistan, Uzbekistan Armenien, Vitryssland (motvikt mot NATO)

¹⁰ Medlemmar är Ryssland, Kazakstan, Kirgizistan,

Tadzjikistan, Uzbekistan och Vitryssland. Observatörsstatus har Ukraina och Moldavien

¹¹ Medlemmar är Ryssland, Kazakstan, Kirgizistan, Tadzjikistan, Uzbekistan, Kina. Observatörsstatus har Indien, Iran, Pakistan och Mongoliet.

huvudstaden Bisjkek¹², skulle Ryssland i gengäld förlägga investeringar i miljardklass till Kirgizistan. Erbjudande kom påpassligt då Bakijevs maktposition just ifrågasattes av oppositionen på grund av uteblivna reformer. Bakijev lyckades dock efter flera månaders förhandlingar med USA komma ur den minst sagt ömtåliga situationen gentemot Ryssland genom att ”marknadsanpassa” hyran för marken där den amerikanska basen är förlagd med flera hundra procent.

Trots de historiska banden de centralasiatiska staterna delar vad gäller språk, kultur och handel är de splittrade efter 70 års sovjetstyre. Efter självständigheten fanns det möjlighet att återuppta den förlorade kontakten som hämmat deras utveckling. Men staterna styrs auktoritärt av samma kadrar som under sovjettiden, vilket förklarar deras oförmåga till regionalt handelssamarbete, bristande vilja till privatisering och demokratisering. Dessa brister undergräver staternas möjlighet till ekonomisk tillväxt. Den kazakiske presidenten Nursan Nazarbajev, som erhöll ett nytt förtroende på 91 procent vid fjolårets presidentval enligt traditionell sovjetisk modell, har kommit längst i kommersialisering av regionens enorma oljeresurser. Förutom att lyckas med det för regionen ovanliga konststycket att sprida ut en del av oljeintäkterna till medborgarna, har Nazarbajev även ambitionen att Kazakstan inom en tio-års-period bli en av de 50 rikaste staterna i världen. För det krävs ett avvägt samarbete med Ryssland och det kapitalstarka Kina, men även en god västlig hand med USA och EU på grund av det åtråvärda målet om att bli medlem i WTO och önske-

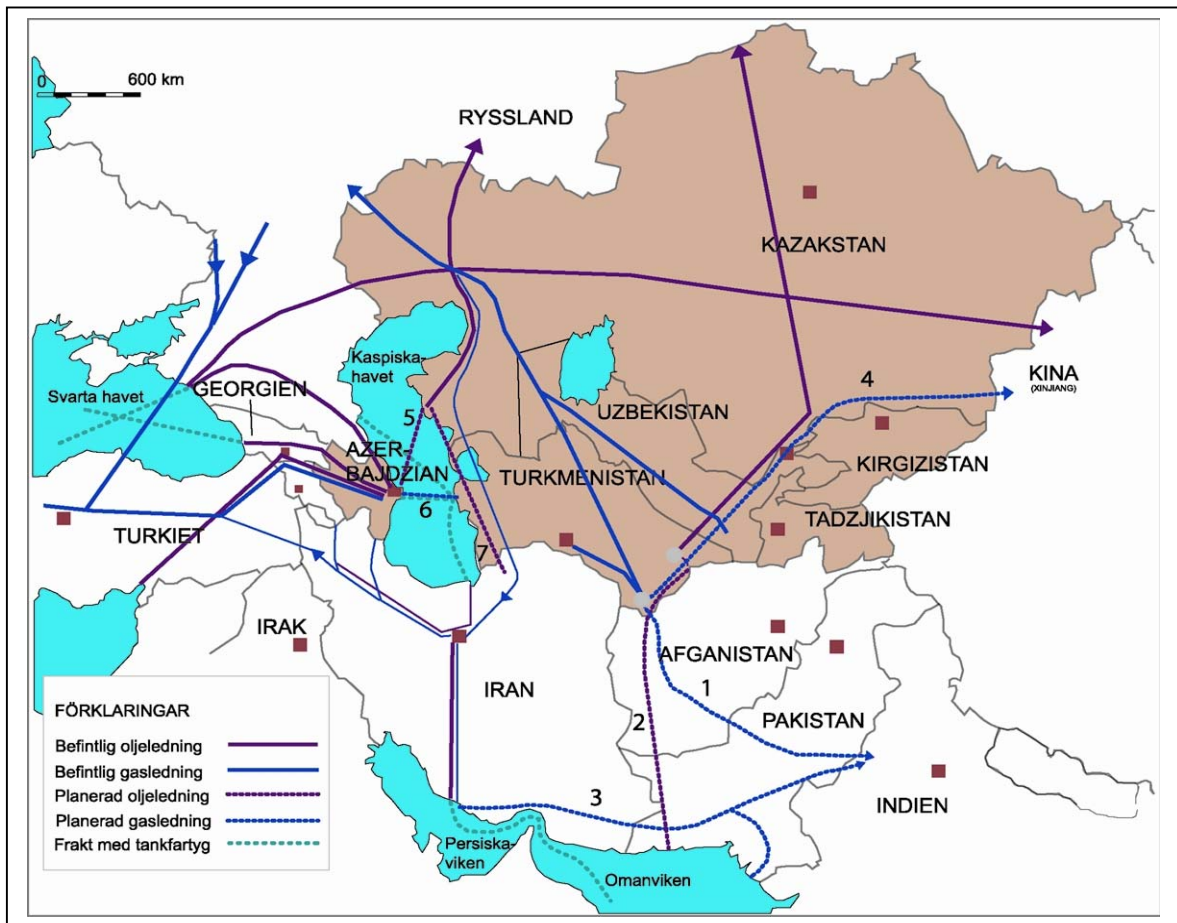
målet om ordförandeposten i OSSE 2009¹³. I denna strävan går att skönja en krypande konflikt mellan Kazakstans ekonomiska ambitioner och Rysslands dominanta inställning. Kina, å sin sida, ser en fara med ett allt för dominant och energikrävande Ryssland och försöker balansera styrkeförhållandena.

Sedan Kina börjat utvinna sina stora oljefyndigheter i den autonoma Xinjiangregionen, beläget vid gränsen mot Kazakstan och Kirgizistan, har Xinjiang blivit en strategiskt viktig port för Kinas handel och import av olja och gas. Intresset för regionen har även lett till ökad repression mot de turkisktalande muslimska uigurer, som förespråkar ökad självständighet. Uigurererna är bosatta i främst Xinjiang, Kirgizistan och Kazakstan och är den centrala orsaken till Kinas medlemskap i SCO där de bättre kan få kontrollera uigurererna. Amnesty International har flera gånger riktat skarp kritik för Kinas orättfärdiga sätt att slå ner på de uiguriska samhällena. För att klara den explosionsartade tillväxttakten har Kina blivit tvungen att säkra tillgången på olja och gas genom offensiva investeringar, bolagsuppköp och uppköp av stora kvantiteter av olja och gas i Ryssland, Kazakstan, Uzbekistan och Turkmenistan. Kina betalar ofta kontant vilket är till stor del av förklaringen till förhandlingsframgångarna.

I december 2005 bröt Kina Rysslands monopol på Kazakstans oljeexport genom att bli klar med en ledning som sträcker sig in i Xinjiang. Kina gjorde dessutom i april upp med

¹² Sedan kriget mot den internationella terrorismen, som inleddes efter 11 september 2001, har USA varit stationerad på militärbaser i Uzbekistan och Kirgizistan.

¹³ Oenighet råder i OSSE. Bland annat USA motsätter dig ett kazakiskt ordförandeskap, till skillnad mot ett i stort sett enat EU, och ser gärna att frågan skjuts från december 2006 till 2008. USA anser inte att den kazakiska regimen uppfyller OSSE:s kravprofil på vad ett ordförandeland bör uppfylla vad gäller demokrati och mänskliga rättigheter, vilket de till stor del har rätt i.

Siffror inom parentes i texten hänvisar till kartan över de centralasiatiska olje- och gasledningars sträckningar. Ill.: Jens Westlund.

den turkmenske presidenten Saparmurat Nijazov om ett 30-årigt gasavtal på 30 miljarder kubikmeter och en gigantiskt lång gasledning (4) till Xinjiang. Gasledningen beräknas vara klar redan år 2009 och Kina har åtagit sig att stå för den största delen av kostanden. Kina ligger även i långtgående förhandlingar med det statskontrollerade Gazprom om stora mängder gas och ett flertal nya gasledningar från Sibirien till Kina.

Avtalen med Turkmenistan, Kazakstan och Ryssland gör att Kina vänt en del av det centralasiatiska flödet österut och blivit en konkurrent gentemot USA. Under tiden Kina jagar olja och gas, köper Ryssland, med hjälp av sin monopolställning, på sig mångåriga olje- och gasavtal med Turkmenistan, Kazakstan och Uzbekistan i avsikt att klara sina leveransåtaganden, men också för att försvaga Turkmenistans, Kazakstans och Uzbekistans handlingsutrymme med de amerikanska och

kinesiska intressena. Fram till september i år betalade Ryssland Turkmenistan och Uzbekistan 55 respektive 60 USD per 1 000 kubikmeter gas, som de sedan säljer vidare till Europa för det mycket lönsamma priset 240 USD. I detta ligger en groende konflikt. Nijazov har efter sedvanliga obstruktioner lyckats trissa upp priset till 100 USD, men i gengäld är priset låst till och med 2009. Samtidigt som de centralasiatiska ledarna vill komma ur det ryska monopolet är Rysslands politiska och militära uppbackning det enda som håller dem kvar vid makten. Utan Putins stöd riskerar staterna att falla isär i rivaliserade folkgrupper och ledarna gå samma öde till mötes som Ceausescu 1989.

George W. Bush, som har ett demokratiskt uppdrag att ta hänsyn till, är gravt försvagad i förhållande till Ryssland. Att fresta med investeringar med krav på liberalisering är inte lätt i denna region. Lejonparten av staterna utgörs

av auktoritära diktaturer med möjlighet att utöva sina intressen fullt ut. Regimerna är noga med att skydda sina medborgare från demokratiska influenser och är vaksamma på USA:s föreslagna eftergifter i förhandlingar om investeringar. Ingen av de centralasiatiska statscheferna eller för den delen ryska presidenten, vill att de folkliga revolutionerna i Georgien, Ukraina och Kirgizistan upprepar sig. Politisk stabilitet gynnar främst det ryska intresset. Senast slängdes flera FN- och NGO organisationer ut från Uzbekistan efter krav om en internationell kommission om massakern i Andisjan. USA och EU har sedan dess haft svårt att samarbeta med Islam Karimov. EU har dock öppnat upp för en dialog för att inte helt lämna Uzbekistan i händerna på Ryssland. Den kazakiske presidenten Nursan Nazarbajev har sedan presidentvalet 2005 visat sin auktoritet mot media och NGO:s manöverutrymme i sina försök att mörka fånglandet av oppositionella och sin dotter, tillika parlamentsledamoten Darigha Nazarbajevs, eventuella inblandning i dödskjutningen av två oppositionsledare tidigare i år. Darighas förhåvanden gör det svårare för Nursan Nazarbajev att lämna över presidentposten till Darigha för att säkra sina tillgångar och skydda sig mot framtida åtal för sin tid som president. Nursan Nazarbajevs ambivalenta janusansikte oroar USA, som vill ha en snar lösning på en förbindelse under Kaspiska havet, en förbindelse som markant skulle försvaga det ryska inflytandet.

Turkmenistan har genom sin omsorgsfullt vårdade ”ständiga neutralitet” hållit Ryssland och de övriga centralasiatiska staterna på avstånd. Strategin har paradoxalt blivit en viktig orsak till USA:s intressen. De problem med den i realiteten fördjupade relationen till president Saparmurat Nijazov – som medvetet förvandlat Turkmenistan till ett av de mest slutna länder i världen jämbördigt med Nordkorea i att förvägra sina medborgare mänskliga rättigheter – är att USA riskerar att satsa på fel häst och återupprepa liknande historiska felsatsningar, exempelvis Irak, i syfte att gynna sina ekonomiska intressen. Nijazov, som mer än gärna ser att USA engagerar sig, börjar nu spela ut USA:s intresse mot Ryssland för att

visa sitt oberoende och internationella betydelse. Besvärande för Bushadministrationen, och den tillträdande demokratiska kongressen, är även den allt mer tilltagande personkulten kring Nijazov, eller Turkmenbasy den store – alla turkmeners fader – som han kemalistiskt kallar sig, är bisarr och bakåtsträvande. I ett par avseenden förs tanken till Pol Pots svårslagna dårskap ”ny tidräkning” och förtryck av bildning. Viktigt för Bushadministrationens trovärdighet är att de två ländernas intressen inte ger uttryck för ett fördjupat politiskt samarbete. Att öppet skaka hand med en leende Nijazov inför pressen är för riskabelt, framför allt skulle denna strategiska kontakt vara svårsmält för den amerikanska kongressen.

Det ”turkmeniska ärendet” störs av den upptrappade kärnenergikonflikten med Irans president Mahmoud Ahmadinejad och landets långt framskridande planer på en konkurrerande (både kortare och säkrare) gasledning till Pakistan och Indien, den så kallade IPI (3), som stöds av Ryssland. Iran har även erbjudit Kazakstan och Turkmenistan möjligheten att komma runt Kaspiska havet via Iran genom en olje- och gaskorridor (7) till Turkiet och Europa, som dessutom erbjuder en kostnads-effektiv lösning för alla parter. Kazakstan har dock med USA i ryggen ställt sig avvaktande till förslaget, medan Turkmenistan som redan har en gasledning till Iran, men med dålig kapacitet, är mera öppet. Som svar försöker USA genom långtgående politiska och ekonomiska bindningar mellan Pakistan, Indien och Afghanistan förhindra att Iran etablerar sig som regionens olje- och gasförsörjare, och därmed bli en viktig knutpunkt för handeln mellan Europa och Asien.

USA:s isolation av Iran är mycket kostsam och kräver hårt diplomatiskt arbete för att övertyga Pakistan och Indien att enbart satsa på en ytterst tvivelaktig Nijazov vad gäller osäkerhet i gasreserver. Tvivel om Nijazovs hälsa har diskuterats i många år och ingen vet vilken politik som kommer att föras efter honom. Indien och Pakistan har än så länge trotsat USA och säger att deras ekonomier och växande befolkning kräver all olja och gas som de kan komma över. Den pakistanske presidenten Perez Musharraf är särskilt trils-

ken. George W. Bush prioriterade nämligen Indien med en dag mer vid Bushs senaste statsbesök i de två staterna, vilket indikerar att relationen till Pakistan inte är den bästa.

Iran har däremot en normaliserad relation till Turkmenistan, Pakistan och Indien och ser sig självt ha goda chanser att etablera en inflytelserik roll i regionen. Irans intentioner är att uppföra en handelskorridor från Kina genom Tadzjikistan och Afghanistan till Persiska viken. Investeringar görs i vägar, tunnlar och järnvägsnätet. Iran har efter Ryssland världens största gasreserver och är den fjärde största oljeproducenten i världen, näst störst inom OPEC. Idéer om att skapa en ”gas OPEC” inom ramen för SCO, med ett utvidgat Iran har nämnts, vilket verkligen skulle öka Rysslands energiovertag och ge Iran större möjligheter att nå marknaden. Irans energireserver och potential har lockat Kina till ett 25-årigt gasavtal, vilket därigenom gett Mahmoud Ahmadinejad det politiska stöd som han behöver mot USA. Iran och Kinas relation är däremot ömsesidig. Iran levererar gas till Kina medan Kina levererar atomexperter till Iran, militär teknologi och stödjer Iran i FN:s säkerhetsråd. Bushadministrationens uttalade hot om sanktioner mot Iran har inget stöd av Kina eller Ryssland. I detta spel där Ryssland och Kina stöttar Iran och mottarbetar USA:s intrång, är de samtidigt varandras konkurrenter om samma resurser. Triangeln, Ryssland-Kina-Iran, har dock synliga sprickor. Ryssland och Kina vill inte att politisk islam sprider sig i Centralasien och Xinjiang.

Det stora spelet om Centralasiens energitillgångar är utan tvekan årtiondets viktigaste politiska dragkamp mellan väst och öst, där fem kärnvapenmakter inte vill gå miste om inflytandet över morgondagens maktmedel. Frågan är: Kommer Ryssland att tillåta att Turkmenistan, Kazakstan och Uzbekistan går sin egen väg, och vilket inflytande kommer då Iran få? Vad som dock står omedelbart nära i tiden, som oroar hela regionen, är vad som händer med Turkmenistan efter Nijazov. Ingen given efterträdare finns och en kollaps av Turkmenistan, vilket många förespår, i ett sådant viktigt geopolitiskt läge, är en realitet som kan ge upphov till rysk intervention och därmed en storskalig konflikt.

Han var Rysslands samvete

av Magnus Ljunggren

Professor i rysk litteratur vid Göteborgs universitet

E-post: magnus.ljunggren@slav.gu.se

I höst har man i Ryssland högtidlighållit minnet av Dmitrij Lichatjov med lärda seminarier och nytugåvor av hans verk. Det är hundra år sedan han föddes.

När han dog 1999 följdes han till graven av 10 000 människor. Varför betydde och betyder denne medeltidsforskare så mycket för så många? Hur kom han att bli hela den ryska nationens samvete?

Man kan svara så här: han *var* det ryska 1900-talet. Han hade levt med i alla dess tragedier, överlevt dem – och tillägnat sig visdom av sina erfarenheter.

På 1910-talet mötte han som barn kring familjens sommarhus i Kuokkala utanför Petersburg det ryska avantgardet: författare och, inte minst, konstnärer som samlades därute. Det bidrog till hans stora öppenhet för det nonfigurativa måleriet; han hade sett det med friska barnaögon när det var alldeles nytt.

1920-talet var han som student med i de halvt underjordiska gruppbildningar som frodades just i Petrograd/Leningrad och där ungdomar som Michail Bachtin på ett förut-sättningslöst sätt diskuterade sociala och metafysiska frågor. Hans egen grupp kallade sig, halvt ironiskt, Kosmiska Akademien.

I det begynnande 30-talet satt han som fånge i det ökända Solovki-klostret i Nordryssland och var en tid med om att bygga Vitahavskanalen - Stalins dåraktiga GULAG-projekt. Den kvällen han tillsammans med 300 andra Solovki-interner skulle ha avrättats råkade han ha besök av sina föräldrar. Bödorna hittade honom inte. Två år senare var han fri. Han hade – på ett mirakulöst sätt som påminner om Dostojevskijs biografi - fått livet tillbaka.

På 1940-talet genomlevde han ”det stora fosterländska kriget” och – på plats – blockaden av Leningrad. Hans egna fotografier från

hungertiden ställdes på 90-talet ut i hans hemstad.

På 1950-talet kom tövädret och gav honom en allt stabilare position som medeltidsforskare på Vetenskapsakademiens Pusjkinhus. Nu kunde han trycka sina banbrytande studier i rysk forn�itteratur. Han skrev om ”Igorkvädet” och lade fram tunga bevis för dess autenticitet.

På 1960-talet fördjupade han sitt samarbete med den semiotiska vetenskap som vännen och kollegan Jurij Lotman höll på att utveckla i Tartu. Hans omfång blev allt bredare. Han analyserade skrattets roll i rysk medeltidskultur. Så småningom skrev han en smått klassisk essä i Lotmans anda om de petersburgska trädgårdarna och deras teckenfunktion.

På 1970-talet vägrade han att delta i hetskampanjen mot Sacharov och Solzjenitsyn och pliktade för det med att bli nedslagen och misshandlad av KGB:s utsända. Han hade valt att, som professor och akademimedlem, verka i det tysta men hans principfasthet var orubblig. Ingen initierad kunde tveka om att det i en undertext var kommunisttyranniet han kommenterade när han skrev om 250 års tatarockupation.

På 1980-talet blev han en förgrundsgestalt under perestrojkan, aktiv framför allt i den nyskapade fond som värnade om ryska konst- och kulturskatter som hotades av utplåning. Han blev en framträdande miljökämpe, som inte minst trädde upp till försvar för hotade hus och parker i den stad han levte med i hela sitt liv.

På 1990-talet framträdde han alltmer i rollen av moderat patriot. Han tog kraftfullt avstånd från nynationalister och chauvinister, förklarade med emfas att patriotiska känslor måste drivas av kärlek och inte av hat. Han var oförändrat aktiv ända fram till sin död vid 92 år.

Dmitrij Lichatjov förkroppsligade bestämt det eviga ryska behovet av en *starets*, en vis gammal man att söka tröst och lärdom hos.

Bokanmälningar

Hélène Carrère d'Encausse

Katarina den stora. En guldålder för Ryssland
Översatt av Ervin Rosenberg, Prisma, 2006.

Vad nästan alla känner till om Katarina den stora, som regerade Ryssland från 1762 fram till sin död 1796, är att hon var tysk prinsessa som kom till Petersburg för att giftas bort med den halvt imbecille blivande tsar Peter III, som helst av

allt lekte med tennsoldater, och att hon hade en stor mängd älskare. Det sistnämnda är kanske vad som intresserat mest och behandlas till och med i de svenska diplomatiska depešerna från den tiden. I en av dem oroar sig till exempel den svenske diplomaten för om Katarinas nye älskare skall ”tya för dylikt travail”.

Det finns en rad böcker om den ryska kejsarinnan som ofta koncentrerar sig på hennes privatliv och allehanda hovintriger. Det har nu på svenska utkommit ännu en bok om henne skriven av Hélène Carrère d'Encausse, en av de mest ansedda av alla världens Rysslandsexperter, dessutom ständig sekreterare i Franska akademien. Hon intresserar sig för något helt annat: Katarina som politiker. Och det är naturligtvis inom detta område som Katarina är viktig. Hon var en av de mest betydelsefulla härskarna under 1700-talet.

Boken av Carrère d'Encausse är ett vetenskapligt verk på mer än femhundra sidor med omfattande notapparat och litteraturförteckning. Baksidestexten jämför boken med en roman, men mera fel kan man inte ha. Man blir lurad av underrubrikerna i de olika kapitlen som för tankarna just till en äventyrsroman: ”Ryska intriger på Krim”, ”Lyckan av att vara farmor”, ”Älskarnas parad”, men där upphör parallellerna.

Carrère d'Encausse delar upp Katarinas liv och verk i olika kapitel ägnade hennes inrikespolitik, utrikespolitik, privatliv, kulturella intressen, lagstiftningsarbete, handelspolitik och så vidare. Det är alltså inte fråga om någon biografi i vanlig bemärkelse, det är i högsta grad historien om en realpolitiker som boken berättar. Författarinnan tar Katarina på allvar och försöker följa hennes tankar, inte så att hon psykologiserar, utan hon försöker förstå och tolka kejsarinnans politiska övervägande. Det gör Katarina både avlägsen och nära, vilket på något sätt understryks av översättningen som ibland kan kännas litet gammaldags på ett behagligt sätt, samtidigt som det plötsligt dyker upp administrativa termer från vår egen tid.

Vad Carrère d'Encausse framför allt vill visa i sin bok är Katarina som en självständig och oerhört mångfacetterad kvinna. De tidigare ryska kejsarinnorna under 1700-talet hade låtit sig regeras av sina favoriter, Katarina styrde hela tiden själv även om hon lyssnade på sina rådgivare och sina älskare. Hon hade också en särskild föfäbless för att inrätta olika former av kommissioner som skulle bereda viktiga frågor. Hennes självständighet i beslut och handlingar är kanske den viktigaste tes som drivs genom hela boken och med stor framgång.

En fråga som förföljde Katarina under hela hennes liv som regerande kejsarinna var bristen på legitimitet, och det gör också Carrère d'Encausse till ett av de viktigaste temata i boken. Katarina var gift med Peter III men tog makten genom en statskupp efter vilken Peter snart dog under oklara omständigheter, enligt det officiella tillkännagivet på grund av hemorrojder. En fransk filosof tackade vänligt nej till Katarinas inbjudan att besöka Ryssland men skrev till en kollega att han led av hemorrojder och därför inte ville åka till Ryssland där denna sjukdom föreföll extra allvarlig.

Katarina tog makten, inte som förmyndare för sin son Paul, utan för egen räkning. Hon var i princip en illegitim regent. Inte ens när sonen blev myndig lämnade hon makten ifrån sig.

Svårigheten att bli erkänd bland Europas monarker i början av hennes regeringstid hade

med tveksamheten kring legitimiteten att göra. Sonen Pauls hat mot sin mor och moderns upprörande kyla gentemot honom hade också med denna fråga att göra. Hon tog ifrån Paul och hans gemål deras två äldsta söner för att själv uppfostra dem, eftersom hon inte trodde sin son om att klara av det. Katarina försökte få sin sonson som efterträdare (alltså den blivande Alexander I) istället för Paul, men lyckades aldrig genomföra det.

Böndernas situation var en annan fråga som alltid förföljde Katarina. Hon skriver själv: ”Att förvandla människor till slavar strider mot den kristna tron”. Hon insåg att livegenskapen var en omoralisk inrättning, men vågade inte ändra förhållandena eftersom det skulle orsaka missnöje bland adeln. Istället kom hon att ytterligare försvåra situationen för majoriteten av bönderna. Carrère d'Encausse konstaterar också bistert att Katarina fann ett särskilt nöje i att skänka bort livegna till sina tidigare älskare. Ett av de stora hoten mot hennes regering var det stora bondeupproret, vilket skrämde henne oerhört men som ändå inte innebar att hon tog itu med några reformer.

Upproret, som varade mellan 1773 och 1775 och leddes av Jemeljan Pugatjov, vilken utgav sig för att vara den döde Peter den III, kombinerade Katarinas två värsta problem: bondefrågan och legitimiteten. Det var nära att Pugatjov störtade hela det ryska imperiet, men kejsarinnan kom till slut ändå undan med blotta förskräckelsen.

Katarina var febrilt aktiv som lagstiftare - inte en dag utan en ny lag. En av hennes första åtgärder som regent var att bilda den stora lagstiftande kommissionen. I den instruktion som hon skrev till kommissionen påpekade hon att Ryssland endast kunde styras av en enväldshärskare: ”Suveränen är enväldshärskare, ty ingen annan makt än den som samlas hos en enda person kan verka under betingelser som bestäms av omfånget av denna väldiga stat”.

Hon reformerade också statsapparaten: både senaten, alltså regeringskansliet, och den lokala förvaltningen. Hon införde också för första gången en stadsbudget och började låna pengar utomlands och införde på så sätt också

en statsskuld. Hon skrev själv ett slutomdöme om sitt lagstiftningsarbete: ”Vi har arbetat väl”.

En stor del av boken handlar om Katarinas utrikespolitik som var mycket framgångsrik. Ryssland kom under henne att slutgiltigt ersätta Sverige som nordeuropeisk stormakt, och landet blev erkänt som en viktig aktör i den europeiska politiken. Ryssland var med och styckade Polen, Krim erövrades och hon hade också planer på att lägga under sig Konstantinopel. Under många år stödde hon sig på sin utrikesminister Panin, men han avskedades till slut och efter det tog hon också inom det området alla beslut själv.

Katarina umgicks eller brevväxlade med tidens största upplysningsfilosofer och hon hade ett patos för tolerans. Hon underlättade bland annat för olika religiösa grupper, samtidigt som hon såg sig som ortodoxins försvarare. Hon tillät bland annat att Koranen gavs ut i Petersburg, och hon försökte göra rent hus med all diskriminerande lagstiftning gentemot medlemmarna i olika icke-ortodoxa trosriktningar. För Katarina förefaller det inte ha varit något problem att vara överhuvud för en kyrka och samtidigt brevväxla med Voltaire, kyrkans argaste kritiker.

I upplysningens anda genomförde hon en mycket ambitiös utbildningsreform. Särskilt imponerad blir man av hennes idé om att elevernas val av främmande språk skulle vara beroende av i vilken del av imperiet de bodde. I de tidigare polska områdena skulle man studera latin och i de södra områdena grekiska eller arabiska, allt för att eleverna skulle lära sig mer om de geografiska grannarnas kultur. Samtidigt innebar hennes reform att barnen på landet fick en kortare skolgång än barnen i staden och de livegna lämnades helt åt sitt öde. Inte heller här klarade hon av att lösa den ryska landsbygdens problem.

Katarina införde smittkoppsvaccination i landet och lät också vaccinera sig själv, trots att många inom hovet avrådde henne. När hon inte insjuknade hölls tacksägelsegudstjänst i Vinterpalatset. Det fanns en enorm verksamhetsiver, oräddhet, nyfikenhet och handlingskraft i allt vad hon företog sig. Kejsarinnan skrev också komedier i tidens stil

och det på ryska som ju inte var hennes modersmål, och hon översatte texter från franska till ryska. Hon läste mycket och initierade översättningar av västeuropeisk skönlitteratur genom grundandet av ”den adliga infanterikårens översättarcirkel”, där man bland annat översatte Fielding och Swift. Hon förefaller ha haft tid till allt och intresserat sig för allt, liksom Hélène Carrère d'Encausse. Med lika stora kunskaper och samma intresse skildrar och tolkar hon hela kejsarinnans verksamhet. Ingen av dem tröttnar någonsin, men läsaren kan understundom bli matt av denna enorma handlingskraft och denna skarpsinniga, faktarika forskarmöda.

Katarina levde inte alltid som hon lärde, även om Carrère d'Encausse tillbakavisar alla anklagelser som riktats mot henne om att upplysningen bara var en fasad för att dölja självhärskaren. Avgrunden mellan å ena sidan ord och intention och handling å den andra framgår särskilt i Katarinas behandling av en av Rysslands första författare, Alexander Radisjtjev, som 1790 gav ut sin bok *En resa från Petersburg till Moskva*. I den finns en våldsam uppgörelse med livegenskapen och med självhärskardömet ifrån upplysningstidens perspektiv. Boken drogs in, Radisjtjev dömdes till döden, ett straff som sedan omvandlades till förvisning till Sibirien. Uppskrämd som hon var av den franska revolutionen året innan, såg Katarina boken som en revolutionspamflett. En rysk upplysningstänkare kunde hon inte tåla. Längre än så gick inte hennes tolerans, och mer upplyst än så blev hon inte av all läsning av de franska filosoferna och alla möten med dem.

Ett underkapitel ägnas åt Potemkins ”feri”, det vill säga den av honom organiserade resan till Södra Ryssland och Krim 1787 för att Katarina skulle kunna inspektera de nyövrade territorierna. Resan anträdades i januari och var mycket påkostad. Sällskapet bestod av fjorton slädar stora som hus och ytterligare 160 mindre slädar. Resan var så kostsam att man var tvungen att ta ut en särskild skatt. Carrère d'Encausse skriver om alla fester och upptåg som anordnades med nästan barbariskt överdåd. I Poltava gjorde man en iscensättning av slaget mot Karl XII år 1709 med

50.000 man. Det fanns en omåttlighet som verkar vara ett framträdande drag hos nästan varje enväldshärskare i alla tider. Potemkin får dock här en viss upprättelse; han ledde verkligen ett mycket storslaget uppbyggnadsarbete i området även om han också ibland snabbt målade på fasader eller trummade ihop grupper av livegna. Det senare, som har blivit så berömt som Potemkinkulisser, var inte det avgörande intrycket av resan, menar Hélène Carrère d'Encausse.

Älskarna får ett eget kapitel, även om de i alla fall i boken spelar en ganska liten roll. De var många och, som författarinnan konstaterar, de blev allt yngre ju äldre Katarina själv blev. Några fick flytta in i Vinterpalatset för sitt fagra utseendes skull, men flera av älskarna, som Orlov eller Potemkin, betydde mycket både känslomässigt och intellektuellt för henne. När hon avslutat förbindelserna med någon av dem så var hon alltid översvallande generös mot honom. Hon födde också flera barn med olika älskare som fäder och med Potemkin förefaller hon ha ingått ett hemligt äktenskap.

Katarina lämnade efter sig ett mycket rikare land med en betydligt större befolkning och med ett mycket större territorium, innefattande bland annat en stor del av det tidigare Po-

len och Krim. Vad hon aldrig lyckades lösa var bondefrågan, korruptionen och arvföljden. Sonen, som hon absolut inte ville skulle efterträda henne, gjorde det och skulle sedan komma att avsättas vid en statskupp precis som Katarina själv hade avsatt sin make.

Den absolut starkaste bilden som blir kvar efter läsningen, och som sammanfattar det ärftliga självhärskardömets dilemma handlar om hennes sista dag i livet. När man upptäcker att hon segnat ner på golvet klarar man inte av att lyfta upp henne till sängen eftersom hon är så överviktig. Hovmännen lägger en madrass under henne, men ingen bryr sig sedan om den döende kejsarinnan. Sonen Paul rotar febrilt bland hennes papper efter testamentet som skulle göra att makten gick honom förbi och direkt över till hans son Alexander. Katarina försöker vid ett tillfälle säga något, men ingen lyssnar mera på henne. Så förgår all ära och särskilt allhärskarens.

Per-Arne Bodin är professor i slaviska språk vid Stockholms universitet
E-post: pab@slav.su.se

Bulletin Nr 4/06

**Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien
Tryckt i Stockholm 2006**

Redaktör och ansvarig utgivare: Andreas Johansson

Bulletinen utkommer med ca 4 nummer per år och kan rekvireras från

andreas.johansson@sh.se

Tel. 08 608 44 27

Postadress: Andreas Johansson, Södertörns högskola, 141 89 HUDDINGE

**Bulletinen finns också tillgänglig på hemsidan för Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien: <http://www.sallskapet.org>**

Tidigare nummer finns på adressen: <http://www.sallskapet.org/bull/bullreg.html>